

THE GROUP'S STORY- **THE ANALYTICAL MAGIC OF THE NARRATIVE**

HAVA KADOSH

ABSTRACT

This paper is written from a conducting position that combines a *synthesis* between the **analytic** and the **narrative** points of view. This position 'sees' the group as a story teller, as well as a dynamic structure processor with interpersonal relationships. This view of the group opens to the conductor and to the group members a larger creativity space 'to play' with the contents, the processes and the relations within the group.

We may say that there are some basic differences between those two approaches: their language, their basic assumptions and methods, their view about the personality and the origin of the patient's problems, but, some of their ideas are alike, especially those that are based on the post-modern critic: 1. Both emphasize the interaction with the environment as basic condition to development (healthy & problematic) hence, to the cure. 2. Both distinguish between the conscious\ visible parts and the unconscious\invisible parts of the person's soul\identity. 3. In both approaches the basic therapy is to relieve the tension and to enlarge consciousness\ identity by revealing and accepting those hidden parts (2). 4. Both approaches emphasize the important and influence of social & interpersonal power.

This paper presents a combined view of the group, based on the main principals of both approaches. Every group has a unique story related to it's circumstances & environment. The conductor is advised to look for this story while working with the 'usual' processing, to enable this story to be seen, to develop and to change too. In many cases as will be shown, working with the group's story opens new ways to release from impasse situations.

HAVA KADOSH, MSW - Individual & group therapist. Working mostly in public social services.

הקבוצה כסיפור –

הקסם האנליטי של הנרטיב¹

מאת: חוה קדוש

תקציר

מאמר זה נכתב מעמדת הנחיה המשלבת בין המודלים והגישות התיאורטיות השונות, כמו גם בין החוויה לבין הידע. עמדה זו מתבססת על התפיסה הדינאמית - אנליטית ודרכי ההנחיה המקובלות הנובעות ממנה, אבל מתווספת עליה גם ראייה נרטיבית של הקבוצה כ"מספרת סיפור". סיפור אותו על המנחה לפענח באופן פעיל ובעזרת פענוח זה נוצר בקבוצה מרחב גדול יותר של משחקיות, יצירה והתחדשות, הן עבור המנחה והן עבור המשתתפים.

אפשר לומר שההבדל בין שתי גישות אלה גדול: שפתן שונה, הנחות המוצא ושיטות הטיפול שונות, תפיסת נפש הפרט ומקור בעיותיו שונה ואף נראית הפוכה. אבל חלק מן הרעיונות דומים ומשותפים, במיוחד אלו הנובעים מן הביקורת הפוסט מודרנית: ¹. שתיהן מדגישות את היחסים והאינטראקציה עם הסביבה כבסיס להתפתחות, להיווצרות הקושי ולכן גם כבסיס לטיפול ולשינוי.

². שתי הגישות מבחינות בין המרכיב הגלוי / המודע לבין מרכיבים נסתרים / לא מודעים אצל היחיד.

³. נובע מסעיף קודם, עיקר הטיפול עוסק בהרחבת המודעות/ הזרות על ידי הכרה וקבלה של החלקים שהורחקו ונעדרו ממנה. ⁴. שתי הגישות מדגישות את חשיבות השפעתם של יחסי הכוח והסמכות.

המאמר מציג בעזרת דוגמאות ראייה קבוצתית משולבת המתבססת על עקרונות שתי הגישות. ראייה זו אומרת כי לכל קבוצה יש גם סיפור, המאפיין אותה וקשור לסביבתה ולנסיבות קיומה. בנוסף לעבודת ההנחיה הרגילה את תהליכי הקבוצה וההתייחסות לתכניה, מוצע כאן למנחה לחפש את הסיפור הייחודי הזה של הקבוצה כדי לאפשר גם לו להתגלות, לקבל הכרה, להתפתח ולהשתנות. העבודה באמצעות הבניית הסיפור הקבוצתי מזמנת לחברי הקבוצה מרחב נוסף של אפשרויות - עשיר, מגוון וגלוי להזדהות, דיאלוג והפנמה. במקרים רבים, איתור הסיפור הקבוצתי ועיבודו מאפשר לקבוצה פתיחת דרכים חדשות להיחלצות ממצבים של תקיעות וחוסר מוצא.

חוה קדוש - עובדת סוציאלית, מטפלת ומדריכה. מנחה ומטפלת קבוצתית. מנחה נרטיבית. עובדת בעיקר בשירותי הרווחה הציבוריים. havak@015.net.il

---

¹ "פורסם ב"מקבץ-כתב העת הישראלי להנחיה וטיפול קבוצתי", 15/1, אביב 2010

הקבוצה כסיפור –

הקסם האנליטי של הנרטיב

חנה קדוש

מבוא

כל המטפלים והמנחים הקבוצתיים גדלו בהכשרתם על הבסיס הפסיכו-דינאמי של תפיסת הנפש וההתנהגות האנושית. התפיסה הפסיכואנליטית, מאז ראשיתה, (פרויד, 2002), רואה בזהות היחיד ובאישיותו מבנה נפשי הנוצר ומתפתח תוך כדי אינטראקציות עם הסביבה, מבנה המורכב מרבדים אשר חלק קטן מהם מודע ואילו הרוב אינם מודעים לו. הטענה הבסיסית אומרת שהסימפטום והליקוי מקורם בלא מודע (אנרגיה נפשית של משאלות וקונפליקטים בין הדחפים לסביבה, הקשים מדי להכלה ומפניהם מתגוננים). הריפוי יבוא עם חילוץ הלא מודע אל המודע, בעזרת סמלים ופרשנויות. עם השנים התרחבו המודלים הקלאסיים (מבניים ואנרגטיים) של החשיבה הדינאמית, "יצאו" מנפשו, דחפיו ומשאלותיו של הפרט אל מרחבי ההתקשרויות, אזורי הביניים, היחסים והקשרים הבינאישיים שלו (אוגדן, 2001, 2003: באלנט, 2006: בנג'מין, 2005: ויניקוט, 1971, 1995: יאלום, 2002: מיטשל, 2003: פוקס, 1975: פוקס ואנטוני, 1990: פרויד, 2002: קוהוט, 2005). החשיבה הפסיכואנליטית לגווניה ממשיכה להתפתח לכיוונים חברתיים ובינאישיים ומכילה אל תוכה את הרעיונות הפוסט מודרניים המדגישים את חשיבות ההשפעה החברתית, את המגוון הבינאישי, את מבחר האפשרויות של הידע ואת יחסיותו הנסיבתית. (מיטשל ובלאק, 2006).

לצד אלו, בשלהי שנות ה-60 של המאה העשרים, התפתחה בשולי הפסיכולוגיה המוכרת לנו ובצדו האחר של העולם (אוסטרליה), חשיבה אחרת. מעט מרדנית והפוכה משהו. זוהי החשיבה הנרטיבית (וייט ואפסטון, 1997: וייט, 2007), המבוססת על ראייה ביקורתית מאד של התפיסות החברתיות והפסיכולוגיות המדגישות את דינאמיקת פנים נפשו של היחיד כמוקד העיקרי של בעיותיו, כפי שהיו המקובלות דאז בתרבות המערב. בעקבות פוקו (1991) ובדומה לאליאס (1939, אצל אלגזי, 2000), רואה החשיבה הנרטיבית את זהות היחיד ואת בעיותיו, כתוצר של תהליכי הבנייה חברתיים בלבד, הבנייה המבוססת על יחסי כוח. הפרט מושפע מרגע לידתו ומעוצב על ידי סביבתו, אך אינו פאסיבי בתהליך זה. זהו תהליך פרשני בו נרטיב הזהות מורכב משכבות ורבדים של נרטיבים שונים, הנוצרים תוך כדי פעולת המגע עם נסיבות סביבתיות (ינאי ופרידמן, 1995: וייט ואפסטון, 1997). חלק מן הנרטיבים מתאימים יותר למקובל בסביבה והם אלו המקבלים הכרה, אישור ומתקבעים

לזהות יציבה יחסית, לעומת חלקים אחרים, המתאימים פחות ולכן מודרים אל מחוץ לגבולות הזהות המוכרת שקיבלה הכרה ואישור המאפשרים ליחיד שייכות. פעולת הדרה זו יכולה להיראות דומה משהו לפעולה הנפשית של מנגנוני ההגנה הראשוניים (הכחשה והדחקה), אלא שלפי הגישה הנרטיבית קל יותר לתקשר ישירות עם תכני ההדרה בשפתם החווייתית באמצעות החשיפה הנרטיבית שלהם. מידתה של התנועה הזו פנימה והחוצה אל ומן הזהות, תלויה במידת התאמת הנרטיב לדרישות הסביבה ובגמישות הסביבה לקבלו. יש כאן דיאלוג מתמיד של נתינה וקבלה או דחייה. על פי תפיסה זו, הנרטיבים המרכיבים את הזהות מתפתחים בנסיבות מסוימות ולכן יכולים להשתנות עם השינוי בנסיבות.

הקבוצה

הקבוצה הינה מסגרת של שייכות חברתית אשר בתוכה מתעצב היחיד באמצעות קשריו עם האחרים, מושפע מהם ומשפיע עליהם. הקבוצה ככלי טיפולי מתבססת על היותה אנלוגיה לקבוצה החברתית הראשונית – המשפחה. כך, לדברי התיאורטיקנים השונים, משתחזרים בקבוצה היחסים המשפחתיים, דפוסי ההתנהגות ותפיסות העולם של היחיד כפי שהתפתחו בה. באמצעות הנחיה המאפשרת עיבוד יחסים ראשוניים אלה, כפי שמתבטאים בקבוצה ביחסי העברה השלכתיים, נעשה תהליך הטיפול. בין (1992) מדגיש את חשיבות הרגרסיה לשלבי ההתפתחות הראשוניים בתוך מסגרת הוויית הקבוצה המוגנת, 'אלום ולשך' (2006) מדגישים את חשיבות ה"כאן ועכשיו" בהוויה הקבוצתית, בה יחסי ההווה משקפים, מייצגים ומעבדים את יחסי העבר. פוקס (1975) מדגיש את חשיבות התקשורת הבין אישית הקבוצתית לשם עיבוד יחסי העבר באמצעות רמות שונות של ביטויים ביחסי העברה, הדהוד והשתקפיות – תהליכים המתרחשים במטריקס הקבוצתי, המייצג את מרקם רשתות התקשורת הקבוצתית (פוקס ואנטוני, 1990: פיינס, 1998). פוקס הוסיף גם את המימד ההדדי ביחסי המנחה עם הקבוצה – הוא חלק ממנה, מושפע מתהליכיה ומן התקשורת הקבוצתית וודאי שמשפיע עליהם. כל המודלים מתייחסים לקבוצה כמסגרת שייכות משמעותית מאד עבור משתתפיה, גם לאחר סיומה. סמכות המנחה ותפקידו בקבוצה מקבלים הדגשים שונים על פי המודלים השונים, אך ככולם העיקר הוא לעזור לקבוצה ולמשתתפיה להיות מודעים יותר למה שהיה לא מודע בהתנהגותם. על פי הבסיס הפסיכואנליטי זהו עיקר עבודת הריפוי, אשר רובה נעשית באמצעות פרשנויות המטפל המוצגות בדרכים שונות.

הגישה הנרטיבית

בהתבססה על החשיבה ההרמנויטית (לוי, 1986), הגישה הנרטיבית רואה באדם יצור פעיל בעולמו, המתייחס לסביבה באמצעות תהליכי פרשנות מתמידים (בעזרת מנגנונים מולדים) איתם הוא בונה סכמות של משמעות לגירויים ולעולם בו עליו לתפקד. פרשנויות

אלה הם הנרטיבים המרכיבים את תפיסת עולמו ומפעילים את התנהגותו (וייט, 1981: וייט, 2007: מורגן, 2000: פרידמן וקומבס, 1996: רוזן, 1996). אחד הדגשים הוא על היות הנרטיב מתפתח תוך כדי פעולה בעולם ומעורר לייצור פעולה. הגישה רואה את תנועת השינוי כטבעית, בלתי נמנעת, חלק מתהליך בריא של התפתחות המבוסס על הכלה מקבלת של הקיים. הראיה הנרטיבית מתבוננת על מבנה נסיבתי, מצב חווייתי בזמן נתון, המכיל בו זמנית מרכיבים מגוונים ומנוגדים אשר ביניהם יש, או צריך לאפשר קיומו של שיח. עבודת הטיפול הנרטיבית מתבססת על הנחת הריפוי הטבעי – יש לעזור למטופל למצוא את הנרטיב המועדף שלו, אותו הוא כבר יודע לייצר בעצמו.

הנרטיב הוא סיפור סובייקטיבי המיוצר בהקשר נסיבתי. **הנרטיב מקושר ישירות לחוויה ומכיל את מרכיביה העיקריים:** המרכיב המנטאלי (קוגניטיבי ורגשי), המרכיב הגופני (תחושות) ומרכיב הפעולה (דיבור, התנהגות). הוא מתהווה מתוך חוויה ומעורר חוויה. זהו **מערך נפשי שלם ומאורגן, בעל משמעות**, המכיל תכנים וטעון אנרגיה רגשית. לכל מציאות נתונה יכולות להיות מספר משמעויות אפשריות בו זמנית, אך המשמעות המייצרת את חווית הזהות הקוהרנטית הנוחה ובטוחה ביותר, יחד עם תחושת שלמות של רצף האירועים בהקשר הנסיבות והידע אודותן, היא תהיה המשמעות שתיבחר להיות מוקד הנרטיב. מה שנחוה כשלם. משמעות זו נוצרת בתהליכי הבניה תוך כדי יחסי גומלין עם הסביבה, תהליכים הכוללים הפנמת הערכים והסנקציות. הנרטיב נוצר ומתפתח בפעולת דיאלוג, מזמין דיאלוג ומשמש את היחיד כמפת דרכים בעולמו (וייט, 2007). הנרטיב משמש ככלי להבנתו של היחיד את המציאות ולפעילותו הסתגלנית בה.

הנרטיב הוא גשטלט בעל צורה ותוכן, שני מאפיינים השונים זה מזה. התוכן מודע בעיקרו ובמקרים רבים ניתן לתקשורת גלויה ולהבנה בהתאם לנסיבות הגלויות, בעוד שהצורה לא תמיד מודעת. היא מתבטאת בדרך הסיפור של הנרטיב, דרך החושפת תכנים רגשיים מעולמו של המספר, גם כשאינו מודע או מתכוון לכך. (סרבין, 1986). ההלימה בין הצורה והתוכן יכולה לתת מידע רב על מבנה הנרטיב ומשמעותו, הן למקשיב והן לבעליו השומע אותו תוך כדי סיפורו. (קורדי, 1991: ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 1998). אפשר לראות את מבנה הנרטיב כייצוג דו צדדי של משמעותו. הצד האחד, הגלוי, משקף את התכנים הקונקרטיים שלו, בעוד צדו השני, הסמוי, מבטא את התכנים הסימבוליים שלו המשקפים את חווית בעליו. שפת הנרטיב הינה מטאפורית, עשירה בדימויים ספונטאניים ומתקבלת כביטוי ישיר של חווית המספר.

כלי הטיפול העיקרי בגישה זו הוא החצנת הנרטיב הדומיננטי (הבעיה) ואיתור מקורות הנרטיב האלטרנטיבי (הפתרון) לשם הרחבתם לנרטיב חדש (בוקאי, 1999: דנבורן, 2000: וייט ואפסטון, 2000: וייט, 2000: רוזן, 1996: שיפוני, 2006). לפי תפיסה זו, הבעיות הן בעיקרן 'פצעים בזהות', שהתהוו כתגובה לחוויות טראומטיות במגעי החתירה לשייכות וקשר עם הסביבה החברתית והתרבותית. עצם פעולת הדיבור אודות הנרטיב מבנה אותו

ומעוררת הקשבה כלפי תכניו, כלפי חוויות ביטויו ומעוררת תהליכי רפלקציה והתדיינות עימו, הן אצל המספר והן אצל השומע. התרחשות השיח הזה עם הנרטיב מאפשרת מודעות לרגשות המצויים בו, כמו גם הכרה בחלקיותו, זמניותו ואפשרויות השינוי שלו. העבודה הנרטיבית מאפשרת חקירה משותפת של השפה והמילים המקובלות כמובנות מאליהן, על מורכבותן ומגוון משמעויותיהן האפשריות (דנבור, 2000: וייט ואפסטון, 1997: וייט, 2007). המילים, בנוסף לתוכן הקונקרטי שלהן (נרטיב דומיננטי), משמשות גם כמטאפורה ומסמנות את אפשרויות הנרטיבים האלטרנטיביים השונים אשר חקירתם מאפשרת נגיעה אמפטית בחוויות בבסיסן נוצר המושג, הנרטיב. מקובל לראות את הנרטיב דרך שני מימדים. האחד, אישי, המייצג את הפרט ונפשו פנימה, (תוכן) והשני, ציבורי, המייצג את הסביבה החברתית-תרבותית בו נוצר, תפיסות, מנהגים וערכים המקובלים בה (מבנה סכמות דפוסי חשיבה ואמונות). מימד זה מופיע גם בהתייחסויות הפסיכואנליטיות אל הלא מודע החברתי (הופר, 2003: וולקן, 1999: ויינברג, 2008) ותואם את עוצמת ההשפעה שיש לתרבות על נפשו של היחיד, כפי שמבוטאת בכתבי אליאס (1939, אצל אלגזי, 2000). בראייה הטיפולית הנרטיבית, **הדיאלוג והקשר בין מימדים אלה** הוא המפתח להבנת היחיד, התנהגותו וקשייו, כי שניהם פועלים בתוכו ומפעילים אותו. הפער ביניהם פותח דרך להתהוות הנרטיב החדש בטיפול. על שני המימדים הללו, ברצוני להוסיף מימד שלישי להתבוננות על הנרטיב. זהו המימד הקבוצתי הייחודי למשתתפים בהקשר הנסיבות הרלוונטיות של הקבוצה המסוימת, משותף להם מעבר לייחודיות האישית ולשונות המבחינה ביניהם. מימד זה משמש גם כמתווך בין שני המימדים האחרים, הפרטי והחברתי ויכול להוות כלי טיפולי רב עוצמה בעבודה עם התהליכים הקבוצתיים. בנוסף לראיית הקבוצה כמסגרת מבנית בתוכה מתרחשים תהליכים, או כרשת של יחסים ותקשורת בין אישיים, מוצע לראותה גם **כישות מאורגנת שלמה** על כל מרכיביה ומגוון ההתרחשויות בה. הקבוצה אינה רק מרחב או אובייקט השלכתי לא מודע, אלא גם **משמשת כמערכת התייחסות משמעותית רבת פנים ומימדים המייצגת חוויה בזמן ונסיבות סביבתיות נתונות, חוויה איתה ניתן לתקשר באמצעות הבניית הנרטיב שלה, לעבוד בזמן אמת, להזדהות איתה ולפעול לשינויה באופן פעיל ומודע.**

הקבוצה בראיה נרטיבית

אפשר למצוא דמיון רב בין הנרטיב לבין הקבוצה. שניהם מבנים של ידע, מושגים בעלי תוכן אשר משמעותו נבנית באמצעות התהליכים חווייתיים המתרחשים בהם. שניהם בעלי צורות ביטוי מאפיינות, תלויי נסיבות והקשרים ובעלי טענות רגשית גבוהה. הנרטיב מורכב מחלקי אינפורמציה שונים שהאינטראקציה המנטאלית ביניהם יוצרת שלם בעל משמעות עבור יוצרו בקשריו עם עולמו. כך גם הקבוצה, מורכבת מאנשים שונים

שהאינטראקציה הבינאישית ביניהם מייצרת מבנה תוכן שלם בעל משמעות עבורם. זהו הנרטיב הקבוצתי, המשמש את הקבוצה בקשריה עם עולמה – הן הפנימי (בתוך המעגל, בתוך הפרט המשתתף) והן במגעה עם העולם החיצוני לה (סביבה ארגונית, חברתית, קבוצות אחרות).

בשני המקרים (הקבוצה והנרטיב), יחסי הגומלין בין המרכיבים הנפרדים הם ביטוי לתהליך של הבניה – נבנה גשטלט חדש, בעל סיפור הנפרד ושונה מזה של יוצריו. בנרטיב, ההבניה נסתרת לעין המתבונן, אף לעין היוצר עצמו, ובמקרים רבים גם הנרטיב עצמו לא ממש מודע עד אשר מדברים אותו (פעולה). בקבוצה לעומת זאת, מרביתן של התרחשויות אלה גלויות לעינו של המנחה ולעיתים גם לעינים של המשתתפים. תהליכי החצנת הנרטיבים מתרחשים באופן טבעי בשיח הקבוצתי המתפתח, כך יש גם היווצרות ספונטאנית של נרטיבים אלטרנטיביים בקרב המשתתפים השונים, בעקבות שיח זה. בשני המקרים אנו מייחסים חשיבות רבה לקשר בין המרכיבים – מבנה והתהליכים בו, צורה ותוכן – כמבטא מידע משמעותי בטיפול.

בנוסף להנחית הקבוצה בגישה המקובלת ועבודת הטיפול הבינאישית בה, אפשר לראות את חשיבה הנרטיבית כתורמת הזדמנות לעבודת עיבוד מעמיקה נוספת, באמצעות הסיפור הקבוצתי. לדוגמא, (1) - קבוצת הדרכה של שש עובדות סוציאליות, המנחות קבוצות מטופלים בתוך ארגון המצוי בתהליכי שינוי ואליו שייכת גם המדריכה, כותבת מאמר זה. במהלך כל מפגשי ההדרכה נמשכו יחסי העבודה הרגילים במערכת, יחסים הקודמים לקבוצה ומחוץ לה, בין המנחות והמדריכה. בתקופת האמצע של מפגשי הקבוצה (לאחר כ- 10 חדשים מתוך שנה וחצי של קיומה), החלו לעלות קשיים בהנחיית הקבוצות השונות, החלה להתקבע בקבוצה אוירה של עייפות, חוסר אונים וייאוש. עלה גם כעס, הן על המנחה-המדריכה "הלוחצת הלא קולגיאלית" והן על המשתתפים בקבוצות השונות. כדברי אחת המנחות "...מה, הם לא קולטים כמה אנחנו משקיעות בשבילם? ...". תהליך שקיעה זה נמשך מספר מפגשים, עד החמרת האווירה והשתתקות השיח. ניסיונותי לשקף את הדברים באופנים שונים לא צלחו. אחת המדריכות גם הגיבה עליהם באמרה "...ד, גם את מתאמצת סתם...את הרי יודעת שיש דברים שלא נפתח כאן...". בתחילת הפגישה שאחרי אמירה זו, בחרתי לבקש מהמנחות לצייר את התחושה שלהן עכשיו וללא שיתוף האחרות, להישאר בתוך עצמן עם התחושה ועם הציור. אחרי מספר דקות של שקט המנחות התבוננו בציורים של עצמן ושל שכנותיהן והתחיל השיח עם הציורים ועליהם. אחד הדברים הראשונים שבלט לעיניהן היה הקשר השזור בבירור בין הציורים. לאחר מספר דקות של התלהבות מן הגילוי הן החליטו לסדר את הציורים באופן שיספר את סיפור התחושות הקבוצתיות. הן יצרו את הסיפור ונתנו לו שם שצמח מן הדימויים שבציורים - "הכוח המשתק את תנועת הגלגלים". מהר מאד הן פיתחו את השיח על כוח הסמכות המפחיד ומעורר התנגדות, בכל רמות המופע שלה (בהנהלת הארגון, סמכותן שלהן בקבוצות המונחות וסמכות המנחה

בקבוצת ההדרכה). השלב הבא בשיח העלה את חרדותיהן והכאב המתסכל של זהותן המקצועית מול האפשרות של כשלון בהנחיה, אכזבה ובושה. מובן מאליו שאחרי פגישה זו, אשר ברובה אני שתקתי, חודשה תנועת הגלגלים בקבוצות המונחות ובקבוצה הזו. בנוסף לכל יחסי ההעברה הברורים שהיו שם, הבולט היה היווצרותו הספונטאנית של נרטיב חדש משותף אודות תמה לא מדוברת, נרטיב אשר ביטא גם את מקור החסימה התקשורתית וגם את הדיאלוג אודותיה (של הקבוצה והמנחות) עם הסביבה הארגונית ושחרר את התקיעות הקבוצתית בכל הרמות. (השיח התוך אישי של הזהות המקצועית, השיח הפנים קבוצתי, השיח בקבוצות המונחות, השיח הפנים הארגוני, והשיח בין המטופלים המונחים לבין הארגון לו שייכים כולם).

השיח הטיפולי בקבוצה כדיאלוג עם הנרטיב

הגישה כאן מציעה לראות את ייצוגי העצמי המשותף והלא מודע של הקבוצה (ביון, 1991: נרי, 1998), כנרטיב המורכב מחלקי הנרטיבים האישיים של משתתפיה, המתחברים ומתהווים בהקשרי הנסיבות והתכנים – הסביבתיים והקבוצתיים הרלוונטיים. המנחה, כשותף ומשתתף בחוויה הקבוצתית, חווה את תהליכה, מעבדם לעצמו ומייצר עבור הקבוצה מושגים המתארים את חוויה זו ומקושרים אליה. זהו עיבוד מנטאליזציה (בייטמן ופונגי, 2004: בייטמן, רייל, פונגי וקאר, 2007) המייצר המשגות לתחושות ראשוניות, טרום מילוליות, או במונחים קודמים של ביון (סימינגטון, 2000: ביון 2003, 2004) – פונקצית אלפא. בפסיכואנליזה הפוסט-מודרנית מקובל כבר לראות את המנחה/המטפל כסובייקט הנוכח בחדר ומושפע מן המתרחש בו, (בנג'מין, 2005: יאלום, 2002: יאלום ולשץ, 2006: לשץ, 2008), לכן חשובה עבודת הרפלקציה שלו לעיבוד תהליכי ההעברה והעברה נגדית והשימוש בתוצריה לעזרת המטופל, הקבוצה, לשם חילוף הטיפול ממצבי impasse חסרי מוצא (גאבארד, 1993, 2009). המנחה מעבד את חווית הלא מודע הקבוצתי, ממלל אותו למושגים המתארים חוויה, אותם הוא מחזיר לקבוצה, לא כפירוש, אלא **כדיאלוג ישיר עם הנרטיב הקבוצתי** המשותף ובאמצעים שונים הכוללים מטפורות ודימויים, אפשר גם כאלו היזומים על ידו. הנחיה מסוג כזה ממקדת את הקבוצה אל תהליכים רפלקטיביים של עצמה כלפי עומק חווייתה ומאפשרת הן בהירות יחסית גבוהה של התכנים העולים, והן קיצור משך הזמן של התנהלות תהליכים אלה. (רוזן, 1996: שפיר, 2002). לדוגמא (2) - קבוצת העצמה לנשים חד הוריות, יוצאות אתיופיה. (15 מפגשים). עם קבוצה זו עבדו שתי מנחות, אחת יוצאת אתיופיה שגדלה בישראל כנערה צעירה והשנייה ישראלית ותיקה. במהלך השיח הקבוצתי, בחרו הנשים לתאר את חוויותיהן כמסע עלייתן לישראל. תוך כדי העמקת התיאור נעצר השיח, היתה שתיקה ומבוכה בקבוצה. כל מנחה ניסתה לבדוק לאן קשורה מבוכה זו, שכן החשיפה האמון והבטחון כבר נבחנו בקבוצה, גם כלפי סמכות המנחות. גם בדיקת השוני התרבותי בין המנחות ויחסי הדיאלוג ביניהן כבר נבדקו ואושרו. לכאורה, לא היה סמן

ברור להבנת הקושי בהמשך השיח, עד שאחת הנשים אמרה: "...לפני שאנחנו פותחות את סיפורנו האמיתיים אנחנו צריכות להיות בטוחות שהגברת הפרנג'ית מבינה אותנו באמת...".

הן ממש 'בחנו' את המנחה הלבנה ואת רגישותה לתרבות האתיופית ומידת הבנתה את הקודים המיוחדים שלה. רק אחר כך, אחרי שוידאו והבטיחו את המרחב, פתחו בסיפורים האישיים של זהותן, כאתיופיות במסע, כאתיופיות בישראל וכנשים לבד. זהות הנשיות המשותפת לכל נשות החדר יכלה לקבל ביטוי רק אחרי חיבור מעמיק בין שני סוגיה – זו האתיופית וזו הפרנג'ית. רק אחרי בדיקת השפה והחשיבה של הבדלי הגדרת הנשיות שבחדר המשיכה הקבוצה להעמיק בעבודתה. אחרי שלב זה הנשים שינו ביוזמתן את שם הקבוצה מ"מסע העלייה" ל"מסע הנשיות". בקבוצה זו בלט המחסום התרבותי העמוק, אשר היכרות קרובה וארוכת שנים, חיבה ותקשורת רציפה ומבוססת על אמון טיפולי (קשר פרטני עם המטפלת הפרנג'ית), לא הספיקו לשחרר. היה צורך בבירור נוסף במעמקי הזהות. שיח אחר של נשיות וזהות עולה בדוגמה נוספת (3), קבוצה של 9 נשים בנות קיבוצים נפגשו 10 מפגשים ארוכים (3 שעות) לדבר על נשיות. הבולט בקבוצה זו היה זרם התקשורת החופשית ששפע באסוציאציות כבר מתחילתה. לקראת המפגשים האחרונים התקשורת נתקעה מעט. כבר עברנו את הקונפליקטים הבינאישיים וגם הפנימיים עם רגשות שונים, כבר עיבדו את יחסיהן המשפחתיים והזוגיים ואת מקומן בחברה ובכל זאת, משהו לא היה מדובר עדין. תוך כדי שיחה רגילה ביניהן, עלה מתוכן פתאום קול אחר: "...לדעת' אנחנו סתם שקרניות...". אמרה משתתפת ולא יספה. כמובן שעלה בקבוצה רעש גדול בעקבות אמירה זו, אבל בהדרגה נשמעו אמירות דומות שביטאו את מה שסיכמו שיהיה המוטו של הקבוצה: "אני – האישה שבפנים, האישה שבחוץ, האישה שבאמצע". שאר השיח התמקד עד סוף הקבוצה בדיאלוג הפנימי אודות מערכת היחסים בין "הנשים השונות שבתוכנו", ובין החוויה הפנימית לאופן ומידת ביטוייה החיצוניים. דיאלוג זה נוהל דרך דמות "אישה כמו שצריך" שיצרו הנשים והתעמתו איתה ועם מקורותיה בזהותן. בשיח זה המנחה היתה גם אישה השותפה לבניית הנרטיב הנשי של הקבוצה וגם קול ביקורתי המייצג את המתבונן החיצוני ובודק את משמעויות הנאמר. בתהליך פיתוח סיפורה של האישה הקבוצתית בלט השיח הפנימי בין חלקי הזהויות הפנימיות, שיח שהוחצן באמצעות ביטויים של תקשורת קבוצתית בין אישית והקשיים בה.

השיח הקבוצתי מייצג את התוכן הקונקרטי של הנרטיבים האישיים השונים בהקשר התהליך של הקבוצה. אפשר לראות שיח זה, ברמות השונות של תהליכי התקשורת שלו (פוקס, 1976), גם כמייצג את הנרטיב המשותף ואת הנרטיב התרבותי- חברתי אשר ברקע, זאת אם נתייחס לשפת הקבוצה גם באופן הסימבולי שלה, באמצעות החוויות הלא מודעות אשר מועברות בתקשורת מעבר למילים המדוברות. על ידי הבניית הנרטיב המשותף, בתהליכי התקשורת הקבוצתית ובעזרת המשגותיו של המנחה, מורחקת ומוחצנת הבעיה מן היחידים אל הנרטיב המשותף, שם היא מעובדת בשיח הקבוצתי מזוויות והיבטים שונים של

משתתפי הקבוצה והמנחה (בסיס לאלטרנטיבות אפשריות). היחיד עצמו 'בעל הבעיה' המקורי, יכול להשתתף בעיבוד ובו זמנית גם להתבונן בבעייתו 'מבחוץ'. מצב זה מייצר עבורו חוויה מכילה, המוציאה אותו מבידוד והסתגרות מנכרת מסביבתו, חוויה האומרת "לא רק אני כזה... זה לא רק שלי...". בשיח כזה, עולה מגוון האפשרויות הכולל גם כאלו הנראות סותרות ומנוגדות, ומהיותן לגיטימיות בשיח הציבורי בקבוצה, הן מקבלות לגיטימציה להיות חלק ממנו גם בשיח הפרטי שלו עם עצמו, עד לבחירת האפשרות המועדפת והולמת ביותר עבורו. לדוגמא, (4), קבוצת הורים בה 9 הורים למתבגרים צעירים, 6 נשים ו 3 גברים, בעלי מקצועות חופשיים באזור גוש דן, נפגשו 15 מפגשים. ההורים 'התקדמו יפה' בעבודתם. הם עיבדו את התבגרותם שלהם ומשמעויות ההעברה הבין – דורית, הם פגשו את הזדהותם עם ילדיהם ואפילו את קנאתם בהם, אבל כאשר שיקפתי לקבוצה את רגשות העוינות והזעם כלפי הילדים, כפי שעולים מן הסיפורים הם סרבו להתייחס. היתה דממה מתוחה בקבוצה. להלן תיאור של דיאלוג קצר שהתנהל אחרי מספר דקות, בין המנחה לבין 'הקבוצה' (כל דובר כמו המשיך בנקודה בה הפסיק קודמו ולא היה מקום למאפיינים האישיים):

מנחה- מה אומר השקט הזה ?

קבוצה- ברור לא? יש דברים עליהם לא מדברים.

מנחה – למה ?

קבוצה- עדיף שלא, אחרת זה יכול להתממש.

מנחה- מה זה 'זה'?

קבוצה – אוף, את חופרת. (ואב אחר אמר לאם שאמרה "חופרת"- ככה הם אומרים

עלינו)

מנחה- נכון.

קבוצה (בחוסר סבלנות גלוי)- זה, זה הטאבו. זה כל מה שאסור להרגיש או לחשוב.

מנחה- איך יודעים מה זה טאבו ?

קבוצה- זה דברים שיודעים בבטן... זה מספיק.

מנחה- אז מה הסיפור של הטאבו הזה שיודע, מהבטן ?

והסיפור נפתח... לחרדות, לתחושות קשות של בושה ואשמה על השנאה הקיימת כלפי הילדים המעצבנים אשר "יודעים ללחוץ על הכפתורים הנכונים". בהמשך מהיר מאד הובהר עניין הכפתורים – הילדים שיקפו להוריהם את התכונות ששנאו בעצמם. כדברי אחת האמהות – "הם הסדקים במראה שלי". אחרי שיתוף כואב, חמלה וסליחה לעצמם על היותם "הורים דפוקים כאלה", עלו גם סיטואציות רבות חיוביות ומלאות הומור עם ילדיהם והמראה הזו הפכה להיות כותרתו של סיפור הסיכום של הקבוצה: "הורות – תיקון המראה הסדוקה". דיאלוג זה מדגים את השילוב בין המבנה והתוכן בניתוח ועיבוד הנרטיב: ההורים סיפרו את הקושי שיש להם בעניין חשיפת הטאבו (תוכן), בדרך ביטוי של התנהגות וסגנון הדיבור כמו המתבגר המעצבן עליו דיברו (צורה). אנחנו רגילים לומר במקצוענו- תהליך

מקביל, אלא שהסיפור חושף הרבה יותר מידע ואמוציות מאשר הבנה תיאורטית בלבד. האמונה מאחורי הטאבו ('זה יכול להתממש') ושפת הדימויים הקונקרטיים מצביעה על ראשוניות החוויה מאחורי דיבור זה. מאפיינים חווייתיים אלה היו אוניברסאליים ומשותפים לכל ההורים בקבוצה והאפשרות לבטאם ללא התייחסות מפרשת של תוכן אישי שחרר את היכולת לספר את משמעות הרגשות העומדים מאחוריהם ומפעילים את יחסם לילדיהם ולהורותם. תכני הנרטיבים האישיים נמחלו בתהליך הבניית הנרטיב המשותף והדיאלוג ביניהם קידם את המודעות אל שורשי הקושי ההורי נוכח עוצמות האמוציות הראשוניות ביחס לעצמם וילדיהם. המנחה מאפשר לקבוצה לחקור את **משמעות חווייתה** בזמן התרחשותה ובהקשרי התוכן שלה ובכך גם להתקרב אליה ולהכילה. הנרטיב המשותף הופך להיות המוקד סביבו מאורגנת עבודת הקבוצה בעיבוד התמות הלא מודעות הקשות להכלה שלה. כפי שמודגם גם בשמות הסיפורים, הנרטיב הקבוצתי משמש כמייצג דו צדדי של הבעיה ושל הפתרון כאחד: הצד הקונקרטי - כפי שמדובר בתכני הנרטיבים האישיים המתייחסים אליה, והצד הסימבולי – הייצוג החווייתי של הסיפורים השונים באמצעותם הוא מתפתח, הן עבור המספרים והן עבור השומעים.

בכל הקבוצות המתוארות, אפשר לחוש את הקשר והתנועה בין המימד האישי והמימד התרבותי של הנרטיב, העוסק בדילמות חברתיות "פעילות". כמו כן, אפשר לראות קבוצות בהן התרחש ונעשה דיאלוג חברתי באמצעות נרטיבים אישיים, דיאלוג המתאפשר באמצעות הזדהות חברי הקבוצה עם הנרטיב המשותף אשר דרכו מתרחשת עבודה עמוקה של עיבוד תחושות כואבות בזהות האישית של המשתתפים. אלו חלקים המיוצגים בנרטיב המשותף ובעקבות עיבודם – הם מוכלים גם אל הנרטיב האישי וחל במשתתפים שינוי מעצמי ומיידי. דוגמא בולטת לכך (5) היתה קבוצת ביניים בכנס הקבוצות בספיר, שדרות (יולי, 2008), אשר שימשה כקבוצה קטנה בשל מיעוט המשתתפים (8). חלק מהמשתתפים היו רק ביום הראשון לכנס ואחרים הגיעו ליום השני, וסה"כ היו רק 4 מפגשים. נושא הכנס עסק בהדרה ונכנס לשיח הקבוצתי באופנים שונים, החל מקיטובים פוליטיים שיוצגו בקבוצה (חילוני-דתי, צפוני-דרומי, מתנחל-שמאלני) ועד קיטובים ועימותים בין אישיים ומשפחתיים שנפתחו בסיפורים האישיים. האנשים סיפרו על חוויות של הדרה מחייהם ואף המלחמה נכנסה, תחת השאלה התחרותית מי סבל בה יותר – הצפוניים או הדרומיים. בסיפורים האישיים עלו תכנים מגוונים של שונות אישית וחברתית וחוויות של חריגות ואפילו קורבנות (הגירה, מוצא, לבטי אמונה, שפה ומבטא, גירושין ועוד). בסוף היום הראשון, כשהוצגו כל הנרטיבים האישיים, היה בקבוצה שקט שנחווה אצלי המנחה כמו 'אין יותר מה לומר'. ביקשתי מחברי הקבוצה "לשים על נייר" את חווית הרגע הזה של סוף היום הראשון ונחשף המסר הבוטה, כפי שניסחה אחת המשתתפות "אין לי יותר מה לומר... אין למי להגיד... אני לא רוצה לשמוע מה שיאמרו לי אחרים... אני בחוץ". מובן מאליו שהדיון הקבוצתי התפתח סביב תמת התקשורת במצבי עימות, האם ועד כמה כל אחד מהצדדים באמת נכון להקשיב,

כדברי אחד המשתתפים "כשאני סובל...לא מעניין אותי מה אחרים חושבים". במפגשי היום הבא, התחילה תקשורת קבוצתית שונה, סובלנית קשובה ומקבלת יותר, שאפשר לסכמה באמירות מרוככות של המשתתפים, 1. "...אני חדשה, אני שונה, ואני שייכת..." 2. "...איך אנחנו שונים מאתמול...". שתי אמירות שעוררו מחשבה מעמיקה בהמשך. אין כל ספק שקבוצה זו עיבדה את נרטיב קשיי הקשר וההידברות של החברה הישראלית ומשברי קיטוביה כפי שבוטאו במרחב הכנס ונסיבות קיומו, באמצעות ההתייחסות האישית אליהם.

סיכום

במאמר מוצעת למנחה דרך נוספת להסתכל על הקבוצה, דרך המסייעת במיוחד במצבי גבול של קושי, חסימה בתקשורת, חוסר מוצא וכד'. מקובל לראות את מצבי הקושי כהתגייסות קבוצתית המבטאת גם בהתנגדויות כלפי המנחה. אפשר לראות התגייסות זו כדרך של התארגנות, למטרת איגום משאבי הכוח הקבוצתיים לטובת ההתמודדות עם הנקודות הקשות. בהתבוננות הנרטיבית, הרואה בנרטיב מוקד מארגן, אפשר 'ללכת עם' ההתארגנות הקבוצתית אל תוך החוויה בה נוצרה (כאיתור פערי הסיפור האלטרנטיבי), ושם לאפשר לסיפור האחר להתהוות. לסיפור הקבוצתי כל אחד תורם את חלקו, גם על ידי שיתוקו, כך שבאופן טבעי כולם מתגייסים לפיתוחו.

הסתכלות מסוג כזה על היחסים האנושיים יכולה להציע שפה תיאורית, יצירתית ועשירה בדימויים ספונטאניים, פשוטה וחופשית המזמינה דיאלוג והיענות – שפה משותפת לקבוצה ולמטפל, המנחה. כך למשל, ניתן לומר שבמפגשים הבינאישיים, בחתירה למגע ולקשר, במקרים רבים אנו 'דורכים' אחד על 'פצעיו' של האחר, ובמצב הזה עומדות בפנינו כמה אפשרויות: 1. להירתע בהתגוננות ולהימנע מהמשכיות...2. לעצור, להתבונן ולנתח, להעריך ולנסות לשנות, להשפיע...עד מאבק. 3. לעצור, להתבונן ולתאר את שרואים- סוג של החצנה משקפת המזמינה הקשבה מכבדת. כל אחת מן האפשרויות מבטאת תהליכים עמוקים לעבודת הטיפול וההנחיה המקצועית, אבל באותה מידה, נמצאת בה גם הצעה לבחירת אלטרנטיבה עתידית מועדפת, עבור כל אחד מן המשתתפים באינטראקציות. המיוחד בניסוח התיאורי- סיפורי הוא שבהיותו קונקרטי, ברורות בתוכו גם התוצאות האפשריות מול כל בחירה.

הראיה הזו מאפשרת למנחה לשחק ולהתנועע בחופשיות במרחבי המטריקס הקבוצתי על המימדים והרבדים השונים שבו: בין התוכן והתהליכים הקבוצתיים, בין היחידים לשלם ובין המילים על משמעויותיהן השונות. בכך המנחה יכול להעשיר את השיח ולהעמיקו. באמצעות ההנחיה הממקדת, הנרטיבים האישיים והשיח ביניהם מייצרים את הנרטיב המשותף, זה אשר תוך כדי התפתחותו מנהל דיאלוג אישי גם עם חברי הקבוצה. דיאלוג זה מייצג את מימד השיח הישיר של חוויות המשתתפים בו, בשפת הביטוי הטבעית שלהן.

הדוגמאות מצביעות על כך שאפשר לראות מימד נוסף של יחסי העברה והשפעה: מספיק שהמנחה יחשוב "סיפור" וכבר נוצר בקבוצה מרחב סימבולי לפעולות יצירת סיפור ע"י המשתתפים, מרחב משותף של reverie. כל סיפור, כמבנה של תוכן רלבנטי. תוכן המחשבה של המנחה הופך להיות חלק מתהליכי מבנה הפעולה של הקבוצה. הלא מודע לא רק פועל בהתנהגויות אלא גם מתהווה למושג מנטאלי אליו ניתן להתייחס.

העבודה עם הקבוצה מתוך ראייה נרטיבית מאפשרת מגע ישיר ואמפטי עם חוויות עמוקות והתבוננות בחלקים ורבדים לא מודעים של זהות שאינם מתוקשרים בשיח הרגיל. זהו כלי רב עוצמה, אשר באמצעות הדיאלוג הסיפורי מרכז את ההסתגרות הפרטנית ומטפח את הנרטיב המשותף ויחד עם עבודת התקשורת והיחסים הבינאישיים הייחודיים בזמן הבנייתו מאפשר 'נגיעה קלה' בעומק תהליכי ההבניה עצמם, של המטריקס האישי והקבוצתי. המפגש עם המתרחש ומתהווה ברבדים אלה משחרר אנרגיה רגשית רבה לטובת יצירה והתחדשות – של החוויה, של דפוסי התגובה וההתמודדות, של הפרשנות האוטומטית את המצב. שכן, עצם ההכרה בקיומו של הנרטיב (המושג, החוויה) וההתבוננות בו מתקפת אותו וכבר בכך מתחיל השינוי בו. בהנחיה כזו, על המנחה לוותר מעט על עמדתו המפרשת של המומחה בעל הידע העיקרי, אבל מאידך, יש לו את החופש הפרשני הטבעי של עמדתו הפעילה כחוה ומעבד את ההתרחשויות קבוצתיות. שאלת הזרקור המפעילה אותו בהנחיה, בנוסף לשאלות הדינאמיות ה'רגילות', היא:

"מה הסיפור המיוחד של הקבוצה הזאת?..."

*****

"...מילים קיימות עבור המשמעות.

משתפסת את המשמעות –

אתה יכול לשכוח את המילים.

מי יתנני אדם ששכח את המילים

כדי שאוכל

להחליף איתו מילה !"

(קולות האדמה, עמ' 96)

ביבליוגרפיה

- אוגדן, ת. (2001). *הקצה הפרימיטיבי של החוויה*. עם עובד. תל אביב.
- אוגדן, ת. (2003). *מצע הנפש*. תולעת ספרים. תל אביב.
- אליאס, נ. (1939). *תהליך הציוויליזציה*. אצל: אלגזי, ג. (2000). הלכות הגוף וארגון החברה. *זמנים*, 70, 84-89.
- באלינט, מ. (2006). *השבר הבסיסי*. היבטים טיפוליים של רגרסיה. עם עובד, תל אביב.
- ביון, ו. ר. (1992). *התנסויות בקבוצות*. דביר. תל אביב.
- ביון, ו. ר. (2003). *במחשבה שניה*. תולעת ספרים. תל אביב.
- ביון, ו. ר. (2004). *ללמוד מן הניסיון*. תולעת ספרים. תל אביב.
- בוקאי, ח. (2005). *שמע סיפור*. כתר. ירושלים.
- בנג'מין, ג'. (2005). *כבלי אהבה*. כנרת, זמורה-ביתן, דביר. תל אביב.
- גאבארד, ג. (2009). *העברה אירוטית: פריצת גבול או פריצת דרך*. הרצאה בכנס של התכנית לפסיכותרפיה, אוניברסיטת תל-אביב. ביום-29.3.09.
- הופמן, י. (1077). *קולות האדמה*. קטעים מכתבי צ'ואנג טסה. מסדה. תל אביב.
- וייט, מ. ואפסטון, ד. (1997). *אמצעים סיפוריים למטרות טיפוליות*. צ'ריקובר. אזור.
- ויינברג, ח. (2008). *הלא מודע החברתי*. שיחות, כ"ב (2), 149-157.
- ויניקוט, ד. ו. (1971). *משחק ומציאות*. עם עובד. תל אביב.
- ויניקוט, ד. ו. (1995). *הכל מתחיל בבית*. דביר. תל אביב.
- יאלום, א. (2002). *מתנת התרפיה*. כנרת. ירושלים.
- יאלום, א. ולשץ, מ. (2006). *טיפול קבוצתי – תיאוריה ומעשה*. כנרת – מאגנס.
- האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ינאי, נ. ופרידמן, א. (1995). *זהות וג'נדר: מהות פסיכולוגית או שיח תרבותי? פסיכולוגיה*, ה (1), 7-15.
- לוי, ז. (1986). *הרמנויטיקה*. הוצאת הפועלים. הקיבוץ המאוחד.
- לשץ, מ. (2008). *נוכחות מנחה הקבוצה: שקיפות ומעורבות*. פרספקטיבות בתרפיה קבוצתית בין-אישית. *מקבץ 13* (2), 23-36.
- מיטשל, ס. א. (2003). *תקווה ופחד בפסיכואנליזה*. תולעת ספרים. תל אביב.
- מיטשל, ס. א. ובלאק, מ. ג'. (2006). *פרויד ומעבר לו: תולדות החשיבה הפסיכואנליטית המודרנית*. תולעת ספרים. תל אביב.
- סימינגטון ג' ונ. (2000). *החשיבה הקלינית של וילפרד ביון*. תולעת ספרים. תל אביב.
- פוקו, מ. (1991). *תולדות השיגעון בעידן התבונה*. כתר. ירושלים.
- פרויד, ז. (2002). *הטיפול הפסיכואנליטי*. עם עובד. תל אביב.
- קוהוט, ה. (2005). *כיצד מרפאת האנליזה? עם עובד*. תל אביב.

- רוזן, ס. (1996). קולו של מילטון אריקסון. נורד. קרית טבעון.
- שיפוני, ל. (2006). סיפורים שעושים את העבודה. מקסם. זכרון יעקב.
- שפיר, ג. (2002). עקרונות של מיקוד והגבלה בפסיכותרפיה דינאמית. *מקבץ*, 7 (1), 9-21.
- Bateman, A. W. Fonagy, P. (2004). Mentalization based treatment of BPD. *Journal of Personality Disorder*. 18 (1), 36-51.
- Bateman, A. W. Ryle, A. Fonagy, P. & Kerr, I. (2007). Psychotherapy for borderline personality disorder: Mentalization based therapy and cognitive analytic therapy compared. *International Review of Psychiatry*. 19 (1), 51-62.
- Corradi, C. (1991). Text, context and individual meaning: Rethinking life stories in a hermeneutic frame. *Discourse and Society*, 2 (1), 105-118.
- Denborough, D. (ed) (2006). *Trauma: Narrative responses to traumatic experience*. Dulwich Centre Publications. Adelaide, S. Australia.
- Foulkes, S. H. (1975). *Group analytic psychotherapy: Methods and principles*. Karnac. London. New York.
- Foulkes, S. H. & Anthony, E. J. (1990). *Group psychotherapy*. Karnac. London, New York.
- Freedman, G. & Combs, G. (1996). *Narrative therapy: The social construction of preferred realities*. W. W. Norton & Company. New York, London.
- Gabbard, G. (1993). On hate in love relationships: The narcissism of minor differences revisited. *Psychoanalytical Q*. 62, 229-238
- Hopper, E. (2003). *The social unconscious*. Jessica Kingsley Publishers. London and Philadelphia.
- Lieblich, A. Tuval – Mashiach, R. & Zilber, T. (1998). *Narrative research: Readings, analysis and interpretation*. London New Delhi Thousand Oaks: Sage Publications.
- Morgan, A. (2000). *What is narrative therapy ?* Dulwich Centre Publications. Adelaide, S. Australia.
- Neri, C. (1998). *Group*. Jessica Kingsley Publishers. London and Philadelphia.
- Pines, M. (1998). *Circular reflections*. Jessica Kingsley Publishers. London and Philadelphia.
- Sarbin, T.R. (1986). The narrative as a root metaphor for psychology. In :Sarbin, T.R. (ed) (1986). *Narrative psychology; The storied nature of human conduct*. N.Y.; Praeger; 3-21.

Volkan, V. (1999). Psychoanalysis and diplomacy: Individual and large group identity. *Journal of Applied Psychoanal. Studies*, 1, 29-55.

White, H. (1981) The value of narrativity in the representation of reality. In;

Mitchell, W.J.T. (ed) (1981). *On narrative*. Chicago: University of Chicago Press: 1-24.

White, M. (2000). *Reflections on narrative practice*. Dulwich Centre Publications. Adelaide, S. Australia.

White, M. (2007). *Maps of narrative practice*. W. W. Norton & Company. New York. London.